

Češka, Josef

Organisace práce, pracovní a životní podmínky otroků ve velkém římském domě

In: Češka, Josef. *Diferenciace otroků v Itálii v prvních dvou stoletích principátu*. Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1959, pp. 66-82

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/119066>

Access Date: 12. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ORGANISACE PRÁCE, PRACOVNÍ A ŽIVOTNÍ PODMÍNKY OTROKŮ VE VELKÉM ŘÍMSKÉM DOMĚ

Diferenciace otroků byla podmíněna nejen velkým počtem otrockých pracovních sil, nýbrž byla také výsledkem pokusů o nejlepší organizaci otrokářských velkostatků a velkých podniků. Nejlépe tuto organizaci známe z římského zemědělství, kde žili otroci ve velkých villách téměř vojensky.¹⁾ Spali po kasárensku — *servi soluti* v malých celách, *servi vincti* v suterénním ergastulu —,²⁾ společně jedli,³⁾ pro nemocné tu bývala jakási ošetrovna,⁴⁾ neukázněným otrokům hrozila vždy pouta a vězení.⁵⁾ Práce se zahajovala brzy ráno, a *vilicus* měl na starosti, „aby hned od časného rána čeleď nastupovala nikoli loudavě a liknavě, nýbrž aby ho, jdoucího v čele tak jako vůdce, následovala se zápalem a zaníceností ducha jako v nějaké bitvě“.⁶⁾ Večer byla jakási prověrka otroků spoutaných a prohlídka, zda i ostatní otroci leží na svém místě; to obé prováděl *vilicus*.⁷⁾ Bylo dokonce i stanoveno, kdy se mají otroci koupat; určeny k tomu byly jen sváteční dny.⁸⁾

Na jednotlivé práce byli otroci přidělováni jednak podle tělesných sil, jednak podle schopností a spolehlivosti. Těmito otázkami se zabývá podrobně Columella.⁹⁾ Vykládá, že se má hledět na to, jak je kdo příčinlivý, obratný a spolehlivý, a podle toho se pak mají otroci určovat k jednotlivým pracím. Za vůdce pracovních skupin (*magistri operum*) byli určováni otroci nejspolehlivější. Na sílu se u nich vcelku mnoho nehledělo, poněvadž ta služba záležela především v bedlivé ostražitosti. Podle síly byli rozděleni otroci k manuálním pracím: silní otroci k hovězímu dobytku, vysocí k orání, malí do vinic. Otroci, určení ke všem pracím podle potřeby (*mediastini*), mohli být podle Columelly jacikoli, jen když byli s to snášet námahu. „Avšak domnívám se také,“ dodává pak Columella, „aby se nespojovaly práce čeledi tak, že by všechno vykonávali všichni pohromadě. Neboť to velmi málo prospívá zemědělcům buď proto, že nikdo nemyslí, že je nějaké dílo určeno jen jemu, nebo, kdykoli se někdo namáhal, nepřispívá svému, nýbrž společnému plnění povinností, a proto se práce hodně straní; ale nelze postihnout jednotlivě zlý čin, který páchá mnoho lidí. Proto mají být odděleni oráči od vinařů a vinaři od oráčů a ti od otroků ‚pro všechno‘ (*a mediastinis*). Také nemají být dělány větší pracovní skupiny než po deseti lidech. Tyto skupiny nazvali staří dekuriemi a uznali je za nejprospěšnější proto, že se tento přiměřený počet

¹⁾ M. Weber, Die röm. Agrargesch., str. 272.

²⁾ Colum. I 6, 3.

³⁾ Colum. XI 1, 19.

⁴⁾ Colum. XI 1, 18; XII 3.

⁵⁾ Colum. I 8, 16; XI 1, 22.

⁶⁾ Colum. XI 1, 17.

⁷⁾ Cato 5, 5; Colum. XI 1, 22.

⁸⁾ Colum. I 6, 19.

⁹⁾ Colum. I 9.

při práci nejlépe střeží, a že množství nezmate bdělost vedoucího poháněče (*praeuntis monitoris*). Je-li tedy pole rozlehlejší, mají být tyto skupiny vyvedeny do pracovních úseků (*in regiones*), a dílo má být tak rozděleno, aby nebyli otroci ani po jednom nebo po dvou, poněvadž rozptýlení nemohou být snadno střeženi; a přece jich nemá být nad deset, aby se opět, kde je nadměrný shluk (*turba*), jednotlivci nedomnívali, že se jich práce netýká. Toto uspořádání vzbuzuje nejen závodění, nýbrž odhaluje i lenochy, neboť — poněvadž je dílo podněcováno soutěžením — je vidět, že se výtka vůči zahaletům přijímá jako spravedlivá a bez reptání.¹⁰⁾

Velké množství otroků, kterých se užívalo na rozsáhlých velkostatech, využilo si tedy nejen tu diferenciaci otroků, o které jsme již pojednali, nýbrž i jakousi dělbu práce. Zásadně byli na velkostatech otroci rozděleni podle práce do tří skupin. Jedni obdělávali pole, druzí pásli a ošetřovali dobytek na pastvinách, třetí byli zaměstnáni přímo na statku (*villatica pastio*).

Některým otrokům byly uloženy stálé práce, jiných se užívalo ke všemu, co bylo třeba v tu onu roční dobu dělat. *Bubulci*, zvaní též *aratores* nebo *iugarii*, obdělávali s volským potahem pole, *asinarii* pracovali s osly. Na velkých statech býval i tzv. *domitor*, který cvičil mladé býčky v tahání a zvykal je jhu. Práci měli vymezenou i otroci, kteří pásli skot (*armentarii*), kozy (*caprarii*), ovce (*opiliones*), vepře (*suarii*, *subulci*); také péče o selata a prasnice bylo zaměstnáním některých otroků (*porculatores*). Tam, kde měli hřebčinec, vyskytuje se též *equitarius*.

Dále jsou na velkostatech jmenováni otroci pečující o drůbež (*aviarii*), vinaři (*vinitores*), sadaři a zahradníci (*arboratores*, *holitores*, *topiarii*), včelari (*curatores apiarii*, *melitturgi*, *mellarii*), hajní a lovci nebo honci (*custodes vivarii*, *venatores*), rybáři (*piscatores*) aj.¹¹⁾

Ostatní práce vykonávali *operarii* neboli *mediastini*. V pramenech bývají často označováni podle těch pracovních úkonů, kterými se právě zaměstnávali. Jako *occatores* vláčeli pole, jako *sarritores* okopávali, jako *runcatores* pleli, jako *messoros* kosili obilí, jako *foenisecae* seno. Na vinicích kopali jako *fossos*, vysazovali tam révu jako *satores*, jako *pastinatores* ji okopávali a pleli, jako *alligatores* ji uvazovali, jako *vindemiatores* pracovali při vinobraní, jako *calcatores* a *factores* při lisování vína, jako *haustores* nosili mošt do sudů a jako *phangarii* do skladišť. Různé jsou v pramenech nazýváni také otroci pracující při výrobě oleje (*leguli*, *factores*, *torcularii*).¹²⁾

Některé práce vyžadovaly ovšem zručných a vyučených otroků, jako např. ořezávání a štěpování révy, ale při označování otroků není v pramenech důslednosti. Někdy bývají tyto otroci označováni jako *putatores*¹³⁾ a *pampinatores*,¹⁴⁾ jindy bývá zkušeny vinař nazýván jednoduše *vinitor*,¹⁵⁾ stejně jako otroci, a to dokonce ti nejhorší, kteří na vinici kopali.¹⁶⁾

Poměrně značnou osobní volnost měli pastýři. Varro o nich píše: „U většího dobytka buďtež starší otroci, u menšího také chlupci, a obojí z těchto, kteří

¹⁰⁾ Colum. I 9, 5 nn.

¹¹⁾ Odkazy na příslušné prameny uvádí přehledně J. Marquardt, *Das Privatleben der Römer*, str. 139 nn.

¹²⁾ Tamtéž, str. 140.

¹³⁾ Colum. IV 24.

¹⁴⁾ Colum. IV 10.

¹⁵⁾ Colum. III 3.

¹⁶⁾ Colum. I 9, 4.

pobývají na horských pastvinách, buďtež silnější než ti, kteří pracují na území statku a denně se vracejí do stavení (*ad villam*). Proto je vidět na lesních pastvinách mladé lidi, a to většinou ozbrojené, kdežto na pozemcích statku pasou nejen chlapci, nýbrž i děvčata. Ty, kteří pasou, je třeba nutit, aby byli na pastvě celý den, aby pásli společně, ale aby nocoval každý u svého stáda. Všichni musí být podřízeni jednomu správci dobytka, a ten má být raději starší než druzí a zkušenější než ostatní, protože těch, kteří vynikají věkem a vědomostmi, poslouchají ostatní s klidnější myslí. Ale má předčít věkem potud, aby mu stáří tuze nebránilo zastávat neméně práce. Ani starci, ani chlapci nesnášejí totiž lehce obtíže lesních stráží a strmost a neschůdnost hor; a to musí snášet ti, kdo chodí za stády, zejména skotu a koz, jimž jsou skaliska a lesy k pasení milé. Co do zevnějšku se mají lidé vybírat tak, aby byli silní, hbití a pružní, s údy k dílu pohotovými, aby mohli nejen chodit za dobytkem, ale také ho chránit před šelmami a lupiči, aby mohli zvedat břemena na soumary, aby mohli dělat výpad, metat kopí. . . . Pokud jde o rozplozování pasáků, u těch, kteří zůstávají pořád na statku, je to snadné, poněvadž mají ve ville spoluotrokyni, a mimo ni pastýřská láska nic více nehledá. Těm pak, kteří pasou ve hvozdech a lesnatých krajinách a ukrývají se před deštěm nikoli ve ville, nýbrž v chatrčích narychlo zrobených, pokládají mnozí za užitečné dávat ženy, které by následovaly stáda a připravovaly pasákům jídlo a které by je činily usedlejšími. Ale ty ženy musí být silné a ne škaradé. V mnohých krajinách nezadají si v práci s muži, jakož je porůznu vidět v Illyricu, poněvadž jsou s to buď pást dobytek, nebo přinášet pro krb dřevo a vařit jídlo, anebo udržovat nářadí u chat.¹⁷⁾

Z tohoto Varronova výkladu je patrné, že byli za pasáky vybíráni otroci, kteří se jevíli spolehlivými, a jejich spolehlivost se snažili velkostatkáři utužit nadto ještě přirozenými pouty, rodinou a jakousi svobodou jednání.¹⁸⁾ Avšak tato volnost, vynucená pastýřským životem, způsobila, že byli k polním pracím určování otroci nejhorší kvality, tj. ti, kteří se nedovedli se svým otroctvím smířit, a protože byli svou povahou, svým cítěním i přetížností lopotného života podněcováni k útěku, byli — jak jsme o tom již výše pojednali — spoutávání. O těchto spoutaných otrocích mluví Cato jako o obyčejné věci, Varro a Columella vidí v okovech nutnost, kterou v jejich době nebylo možno nahradit něčím lepším. Plinius Starší sice instituci spoutaných otroků odsuzuje, více však pro úctu k zemědělství než v zájmu otroků.¹⁹⁾

Spoutaní otroci nepřicházeli často do styku se svobodnými lidmi. Otroci téhož domu, kteří se pohybovali volně, s nimi arci tu a tam pracovali na poli nebo na ně dohlíželi,²⁰⁾ ale pro nezavěcence to byl více méně neznámý rub římské společnosti. V ergastulích bylo možno držet zavlečené lidi, a jen zvláštní úřední kontrolou mohli být tito lidé objeveni a osvobozeni.²¹⁾ Spoutané otroky, pracující v mlýnici, si prohlížel s údivem i hrdina Apuleiova románu, Lucius, zámožný mladík, který se denně s otroky stýkal. Apuleiův drastický popis spoutaných otroků²²⁾ a popis dobytka, bezprostředně za ním

¹⁷⁾ Varro, r. r. II 10, 1—3; II 10, 6 n.

¹⁸⁾ Výklad o pastýřských rodinách a životě viz též u Apuleia, *Metam.* v kapitole VII. a VIII.

¹⁹⁾ Srov. H. Wallon, *Hist. de l'esclavage*, II, str. 213 n.

²⁰⁾ Srov. H. Gummerus, *Der röm. Gutsbetrieb*, str. 91.

²¹⁾ Srov. Sueton. *Suet.* Tib. 8; srov. též Seneca R. h., *Controv.* X 4, 18.

²²⁾ Apul. *Metam.* IX 12.

následující, a to dobytka, s nímž se zacházelo nejhrubším způsobem,²³⁾ není náhodný. Spojujícím článkem je tu arci Lucius proměněný v osla, ale i jinak Římané často přirovnávali otroky ke zvířatům,²⁴⁾ a byli si také vědomi toho, že nezřídka s otroky jako se zvířaty jednají. Mluvili však o té věci neradi, nanejvýš se jí někdy dotkli, jako např. Seneca, když píše: „Ostatní krutosti a nelidské činy zatím pomímám, že jich (tj. otroků) zneužíváme ani ne jako lidí, nýbrž jako dobytka.“²⁵⁾ Proto radil též autor, aby se vůči otrokům, tvorům to obdařeným řečí, užívalo místo trestů káravých slov, neboť „ranami jsou pobízeni němi tvorové“.²⁶⁾ Podle toho bychom snad mohli čekat, že bude v Apuleiových *Metamorfosách* charakterisován pekař, jemuž oni ubozí otroci a zvířata patřili, jako člověk zlý, a zatím čteme, že to byl *bonus alioquin vir et adprime modestus*, tj. člověk dobrý a neobyčejně mírný.²⁷⁾ Vyplývá to arci z toho, že on sám otroky netýral, a ti otroci, s nimiž se stýkal, prý ho po jeho smrti upřímně oplakali.²⁸⁾ Avšak mírným se mohl jevit leckterý Říman na veřejnosti, kdežto doma byl krutý.²⁹⁾

Bylo římskou zásadou, že se pán nemůže posuzovat podle zevnějšku svých otroků.³⁰⁾ Nikdo také nevytýkal žádnému statkáři, že poskytuje jako ochranu před sluncem svým otrokům jen cáry hader. Pokud víme, pracovali otroci v egyptských dolech vůbec bez oděvu,³¹⁾ a také v italském zemědělství pracovali lidé v létě téměř nazi.³²⁾ Nejlepší oděv, který zemědělství otroci dostávali, byl obvykle z černé vlny,³³⁾ a ten prý se hodil nejlépe k jejich špina-

²³⁾ Ibid. IX 13.

²⁴⁾ Srov. Dig. IX 2, 2, 2 Ut igitur apparet, servis nostris exaequat (sc. lex Aquilia) quadrupedes, quae pecudum numero sunt et gregatim habentur, veluti oves caprae boves equi muli asini. — V moderní literatuře, zejména marxistické, najdeme často citovanou Varronovu větu (r. r. I 17, 1), ve které je otrok označován jako instrumentum vocale. J. Nováková výstižně poukázala na to, že instrumentum vocale znamená u Varrona člověka pracujícího stále na statku a nikoli pouze otroka, a zdůraznila, oprájec se o též Varronův spis (II 10), také to, že osobně cítil Varro ke zdatným otrokům, zvláště k pastýřům, dokonce obdiv pro jejich fyzické i mravní přednosti (LF, I [LXXXVI], 1953, str. 229—235). Avšak II. kniha Varronova spisu *De re rustica* si zaslouží pozornost ještě z jiného hlediska. Varro tam totiž přičleňuje otroky-pastýře těsně k dobytku a píše o nich zhruba v témž schematu jako o jednotlivých druzích dobytka. Nechybí tam ani „forma“, jaká má být, ani plození. Ovšem pro specifický obsah, neboť tu jde o lidi, je výklad trochu jinak uspořádaný a zaměřen. Varro nebyl podle všeho krutý a nikde také nepíše o otrocích jako o lidech méněcenných, ale právě uspořádáním tohoto svého výkladu tlumočí, ať už vědomě nebo nevědomky, poměr Římanů k otrokům z hlediska ekonomického, a ten poměr je racionalisticky otrokářský. Po té stránce byli otroci jen součástí živého inventáře.

²⁵⁾ Seneca, Epist. ad Luc. 47, 5.

²⁶⁾ Ibid. 47, 19 Rectissime ergo facere te iudico, quod timeri a servis tuis non vis, quod verborum castigatione uteris: verberibus muta admonentur.

²⁷⁾ Apul. *Metam.* IX 14.

²⁸⁾ Ibid. IX 30.

²⁹⁾ Seneca, *Dial. V de ira* III 10, 4 hic intra domum saevus est, foris mitis.

³⁰⁾ Seneca, Epist. ad Luc. 66, 23 Ergo tuam quoque virtutem non magis laudabis, si corpus illi tuum integrum fortuna praestiterit quam si ex aliqua parte mutilatum: alioqui hoc erit ex servorum habitu dominum aestimare.

³¹⁾ Diodor. III 13, 2 προσούσης δ' ἄπιστον ἀθεραπεισίας σώματος καὶ τῆς τὴν αἰδῶ περιστελλούσης ἐσθῆτος μὴ προσούσης.

³²⁾ Plutarch. *Cato Maior* 3 (Κάτων) θέρους δὲ γυμνὸς ἐργασάμενος μετὰ τῶν οἰκετῶν — Srov. též Vergil. *Georg.* I 299 nudus ara, sere nudus.

³³⁾ Martial. XIV 158 Lana quidem tristis, sed tonsis apta ministris, | quales non primo de grege mensa vocat.

vému zevnějšku a ostříhané hlavě.³⁴⁾ Vůbec byla špína asi stálým znakem otroků pracujících v okovech.³⁵⁾

Jaká byla na velkostatech pro otroky pracovní doba? Cato nařizoval, aby každý otrok buď něco dělal, nebo spal,³⁶⁾ tj. kromě spánku měl otrok pracovat ustavičně. Těm otrokům, kteří dobře spali, byl prý Cato nakloněn, protože věřil, že jsou klidnější než ti, kteří v noci bdí, a že je jich po spánku možno užít lépe ke každému zaměstnání.³⁷⁾ Že musí otroci na poli nepřetržitě pracovat, píše i Columella. Ten radí, aby s nimi jednal jejich pán občas důvěrně, aby s nimi občas i zažertoval a dovolil žertovat také jim, neboť „pánovou vlídností je zmiřňována jejich neustálá práce“.³⁸⁾ Otroci musili nastupovat do práce časně zrána (*a prima luce*) a pracovali na poli až do večerního šera (*ubi crepusculum incesserit*).³⁹⁾ Také má podle Columelly otrok uléhat ke spánku, jsa zcela vyčerpán, neboť pak prý již nemůže myslet na nějaké špatné činy.⁴⁰⁾

Ovšem se západem slunce práce otroků ještě neskončila. Pracovalo se i při umělém světle; otroci pracující na poli ostříli své pracovní nářadí a zhotovovali k němu nové rukojeti nebo je nasazovali,⁴¹⁾ otrokyně předly a tkaly.⁴²⁾ Příznačná jsou tu slova Plinia Staršího: „Špatný je hospodář, který dělá ve dne to, co by mohl dělat v noci, ledaže by bylo špatné počasí; horší je ten, kdo dělá o všedních dnech to, co by měl dělat o svátcích; nejhorší je ten, kdo pracuje za jasného dne spíše pod střechou než na poli.“⁴³⁾

Saserna, a podle něho Varro, sice radí, že se mají v rozvrhu zemědělské práce pro otroka brát v úvahu také dny, kdy je špatné počasí a kdy je otrok nemocen, nebo si musí odpočinout,⁴⁴⁾ avšak ve skutečnosti se otrokům většinou nedopřával odpočinek ani o svátcích. Cato píše, že je o svátcích dovoleno zapřáhat hovězí dobytek, a že pro muly, koně a osly není svátků, leda týká-li se svátek čeledi.⁴⁵⁾ Columella jeho slova opakuje a dodává, že pontifikové zakazují zapřáhat muly jen o očistných slavnostech za mrtvé.⁴⁶⁾ Proto vytýkali staří Římané židům, že svěcením soboty ztrácejí sedminu svého života, a že se tak opomíjí vykonat mnoho naléhavých prací.⁴⁷⁾ Již z toho lze poznat, že měli otroci jen zřídkakdy volný den. Když počasí nepřipouštělo polní práci, ukládala se otrokům práce pod střechou;⁴⁸⁾ obcházel se dokonce

³⁴⁾ Ibid. — Srov. též X 98, 7—10 *Suspectus tibi ne tamen recumbam, | praesta de grege sordidaque villa | tonsos, horridulos, rudes, pusillos | hircosi mihi filios subulci*; srov. též Apul. Metam. IX 12.

³⁵⁾ Diodor. III 13, 2; Iuvenal. XI 80 *Squalidus in magna fastidit compede fossor*. — Srov. též pozn. 34.

³⁶⁾ Plutarch. Cato Maior 21.

³⁷⁾ Ibid.

³⁸⁾ Colum. I 8, 15.

³⁹⁾ Colum. XI 1, 17.

⁴⁰⁾ Colum. I 8, 11; XI 1, 27.

⁴¹⁾ Colum. XI 2, 92.

⁴²⁾ Vergil. Georg. I 390—392; Aen. VIII 407—415; Ovid. Fasti II 743; Tibull. I 3, 85—88.

⁴³⁾ Plin. Nat. hist. XVIII 40.

⁴⁴⁾ Varro, r. r. I 18, 2 *Saserna scribit satis esse ad iugera VIII hominem unum: ea debere eum confodere diebus XLV, tametsi quaternis operis singula iugera possit; sed relinquere se operas XIII valetudini, tempestati, inertiae, indiligentiae*.

⁴⁵⁾ Cato 138.

⁴⁶⁾ Colum. II 22, 5.

⁴⁷⁾ Augustin. de civ. dei VI 11.

⁴⁸⁾ Cato 2, 4; 23, 1; 39, 1.

i náboženský zákaz pracovat o nejdůležitějších svátcích, týkajících se všech lidí,⁴⁹⁾ a to tak, že se určovaly pro sváteční dny takové práce, které výslovně zakázány nebyly.⁵⁰⁾ Zvláště vypočítavá, ale pro otrokářské hospodářství charakteristická je Catonova zásada: „Uvaž, že, nebude-li se nic dělat, přece bude vydání.“⁵¹⁾ Proto doporučuje Cato prodávat staré a nemocné otroky,⁵²⁾ a když nemocné otroky prodat nemohl, dával jim méně jíst.⁵³⁾

Od namáhavé práce si otroci neoddechli ani v zimě. Columella totiž důrazně připomíná, že mají být otroci oděni vhodně proti větru, mrazu a dešti. Před tím vším lze prý se chránit kožichy s rukávy a vlněnými kapucemi.⁵⁴⁾ „Kdyby se tak stalo,“ dodává, „není žádný den tak nesnesitelný, že by se nemohlo venku něco namáhavého dělat“, a „téměř každý zimní den by bylo možno při práci snést“.⁵⁵⁾ Jinak se zabývali otroci za ranního a večerního šera v kuchyni zhotovováním různých věcí a totéž dělali, když nebylo možno pracovat venku.⁵⁶⁾ Konečně také v zimě měli otroci volno jen o některých svátcích, např. 23. a 24. ledna o svátku osení.⁵⁷⁾

Co dostávali otroci jíst a pít, o tom máme zprávy opět u Catona.⁵⁸⁾ Bylo to jídlo velmi prosté, většinou jen chléb. Statkář, který chtěl mít otroky silné, s chlebem nešetřil. Podle Catona měli dostat otroci pracující v poutech tyto denní dávky: v zimě 4 libry (tj. 1,3 kg), v době, kdy kopali po celé dny na vinicích, 5 liber (tj. 1,6 kg) chleba.⁵⁹⁾ Avšak nikoli všichni majitelé otroků dávali své čeledi to, co jí náleželo. Zejména otroci spoutaní byli všelijak omezováni ve svých náležitostech, šizení a okrádání, a to tím častěji, čím více lidem jako šafářům, dohlížitelům na práce a dozorcům ergastula byli podřízeni.⁶⁰⁾ Často museli tito ubozí otroci kromě okovů, lopoty, ran a zimy trpět i hlad,⁶¹⁾ a to nikoli bez vědomí svých pánů. Ti dávali někdy z lakoty otrokům pracujícím v mlýnicích a pekárnách na krk zvláštní kolo (τροχονεὶδὲς μηχανήμα) zvané řecky περιστάκη, aby jim znemožnili dát mouku k ústům.⁶²⁾ Proto pokládám za velmi výstižná slova, která pronáší v jedné Plautově komedii parasitus.

*Ti, kteří zajatce hned vážou řetězy,
a kteří zběhlým rabům pouta dávají,
dle mého soudu příliš hloupě jednají.*

⁴⁹⁾ Srov. Cicero de leg. II 29 Feriarum festorumque dierum ratio in liberis requietem litium habet et iurgiorum, in servis operum et laborum.

⁵⁰⁾ Cato 2, 4; 138; Colum. II 22.

⁵¹⁾ Cato 39, 2 Cogitato, si nihil fiet, nihilo minus sumptum futurum.

⁵²⁾ Cato 2,7; Plutarch. Cato Maior 4.

⁵³⁾ Cato 2, 5.

⁵⁴⁾ Colum. I 8, 9; XI 1, 21.

⁵⁵⁾ Ibid.

⁵⁶⁾ Varro, r. r. I 13, 2; I 36.

⁵⁷⁾ Ovid. Fasti I 665—668 Rusticus emeritum palo suspensat aratrum, | omne reformidat frigida volnus humus. | Vilice, da requiem terrae, semente peracta; | da requiem terram qui coluere, viris.

⁵⁸⁾ Cato 56—58; 104. — Srov. též Iuvenal. VII 119 n.

⁵⁹⁾ Cato 56 compeditis per hiemem panis P. IIII, ubi vineam coeperint, panis P. V, usque adeo dum ficos esse coeperint, deinde ad P. IIII redito.

⁶⁰⁾ Srov. Colum. I 8, 17 tanto curiosior inquisitio patris familiae debet esse pro tali genere servorum, ne aut in vestiariis aut in ceteris praebitis iniuriose tractentur, quanto et pluribus subiecti, ut vilicis, ut operum magistris, ut ergastulariis.

⁶¹⁾ Plaut. Menaech. 974 nn. Verbera, compedes, | molae, magna | lassitudo, fames, frigus durum. | Haec pretia sunt ignaviae.

⁶²⁾ Pollux, Onom. VII 20; X 112.

Vždyť ubožák, když ke zlu přistoupí zas zlo,
 má prchnout větší chuť i špatně pracovat.
 Svých vždycky zbaví se už nějak řetězů:
 kruh přepilují zakovaní otroci,
 neb skobu vyrvou kamenem; toť hříčka jim.
 Když někoho chceš střežit, aby neprchal,
 máš řádně jídlem spoutat jej a nápojem;
 stůl plný nejlíp sváže zobák člověku.
 Co sní a kolik vypije, když sdostatek
 mu podle chuti každodenně poskytněš,
 tu neuteče, byť i zločin provedl.
 Jej snadno udržíš, když tím jej připoutáš,
 tak příliš tuhým poutem tohle jídlo jest:
 čím více povolíš, tím úže svážeš ho.⁶³⁾

Již Cato nařizoval svému vilicovi, aby se otrokům nevedlo zle, aby nemrzli, ani neměli hlad,⁶⁴⁾ a Columella viděl v lepším jídle i výchovný prostředek. Příčinliví otroci měli být občas pozváni ke stolu šafářovu.⁶⁵⁾ Hlavní jídlo však měli otroci na statcích zřejmě jen večer.⁶⁶⁾ Ostatně požívát jednoho hlavního jídla za den bylo v Římě, alespoň u vrstev nezamožných, obvyklé. Sallustius se totiž pohoršuje nad tím, že se u římské noblesy stalo zvykem *bis die ventrem onerare*.⁶⁷⁾

Pokud jde o jídlo i jiné zaopatření, nemuselo se otrokům — nehledě ovšem k otrokům spoutaným — vést hůře než kterémukoli příslušníku svobodné chudiny. Seneca, radě adresátu svých mravoučných listů, aby žil docela prostě a spal na tvrdém lůžku, připojil tento dodatek: „Není přece důvodu, proč bys myslil, že děláš mnoho. Budeš totiž dělat to, co dělá mnoho tisíc otroků a mnoho tisíc chudých lidí.“⁶⁸⁾ To ovšem neznamená, že by byl osud svobodných lidí a otroků stejný. Životní podmínky otroků nebyly totiž závislé jen na tom, co otroci dělali, nýbrž závisely i na tom, jaká byla vůle jejich pána. Cicero o té věci píše: „Nejnižší je pak postavení a úděl otroků, a tu dávají dobrou radu ti, kdož prikazují, abychom s otroky nakládali jako s námezdními dělníky, abychom žádali od nich práci a poskytovali jim, co jim spravedlivě patří.“⁶⁹⁾ A sotva to bude jen holá domněnka, řekneme-li, že se asi mnoho Římanů neřídilo touto Ciceronovou zásadou.

Na statcích byli otroci zaměstnáni většinou při polních pracích, ale mimoto, zejména za špatného počasí a v zimě, pracovali také pod střechem. Konali tam stejné nebo podobné práce jako večer za pěkného počasí. Muži zhotovovali různé věci ze dřeva, proutí a provazů,⁷⁰⁾ vyráběli prosté hrnce,⁷¹⁾ kdežto předení a tkaní bylo samozřejmým zaměstnáním otrokyň.⁷²⁾ Také mnohé práce

⁶³⁾ Plaut. Menaech. 79—95.

⁶⁴⁾ Cato 5, 2.

⁶⁵⁾ Colum. I 8, 5; XI 1, 19.

⁶⁶⁾ Srov. Colum. XI 1, 18 n.

⁶⁷⁾ Sallust. Epist. ad Caes. I 8, 2.

⁶⁸⁾ Seneca, Epist. ad Luc. 18, 8.

⁶⁹⁾ Cicero de off. I 41; cituji překlad J. Ludvíkovského, str. 43.

⁷⁰⁾ Varro, r. r. I 22, 1.

⁷¹⁾ Dig. XXIII 7, 25, 1 Quidam cum in fundo figlinas haberet, figulorum opera maiore parte anni ad opus rusticum utebatur.

⁷²⁾ Colum. XII 3; Paul. Sent. III 6, 37.

stavební vykonávali otroci zemědělství, a to hlavně při stavbě dřevěných hospodářských stavení, kdežto budovy z kamene a z cihel stavěli obvykle najatí řemeslníci.⁷³⁾

Někdy ovšem pobývali vyučení řemeslníci na statku trvale. Varro sice doporučoval zadávat práci řemeslníkům z blízkých obcí a řemeslníky držet jen na těch statcích, v jejichž blízkosti nebylo ani město, ani vesnice,⁷⁴⁾ ale o sto let později byl v rozpočtech každého italského statkáře *sumptus atriensium, topiariorum, fabrorum*, tj. počítalo se s výlohami na správce domu, zahradníky a řemeslníky.⁷⁵⁾ Z právnických pramenů se pak dovídáme, že pracovali na velkostaticích někteří otroci jako pekaři,⁷⁶⁾ tkalci a tkadleny,⁷⁷⁾ obuvníci,⁷⁸⁾ valcháři,⁷⁹⁾ kováři, tesáři,⁸⁰⁾ zedníci, ba i holiči.⁸¹⁾ Jestliže byla na území velkostatku vhodná hlína, vyráběly se tam také cihly a nádoby,⁸²⁾ a měl-li statkář vyučené hrnčíře,⁸³⁾ leckdy draze koupené, snažil se jejich výrobky prodat. Odbytištěm však byly nejčastěji jiné blízké dvory téhož velkostatkáře.⁸⁴⁾

Také v čeledi městske byli *artifices, quos cultus domesticus desiderat*.⁸⁵⁾ Nejvíce materiálu tu dodávají nápisy, a to převážně přímo z Říma. Nápisy dosvědčují, že v žádném větším římském domě nechyběli pekaři, přadleny, tkalci a tkadleny, valcháři a švadleny.⁸⁶⁾ Méně často se vyskytují v zámožných domech obuvníci.⁸⁷⁾ Oděv se doma zhotovoval většinou jen pro čeleď, kdežto římské panstvo pokládalo již v polovině I. stol. př. n. l. za staromódní nosit šat utkaný doma.⁸⁸⁾ Kupovány byly zejména látky jemné.⁸⁹⁾

Vzrůstající poptávka po různém zboží — spotřebním i luxusním — vedla k čilému řemeslnickému a průmyslovému podnikání. Jeho rozvoj je nejlépe patrný v městech; tam dosáhla řemesla za specialisace stále pokročilejší velikého rozmachu. Nejvíce byla rozšířena specialisace v Římě, ale také v menších italských městech byla všechna hlavní průmyslová a řemeslnická odvětví zastoupena.⁹⁰⁾ Řemesla byla — jak to dosvědčují nápisy — velmi četná, ale není mým cílem pojednávat o nich podrobněji nebo dodávat jejich výčet, nýbrž omezím se zde jen na organisaci tehdejších velkých podniků.

V soukromých domech byli řemeslníci zpravidla zařazováni zároveň s ostatními otroky do kolegií (*collegia*), jejichž menšími jednotkami byly *classes*

⁷³⁾ Srov. H. Gummerus, *Der röm. Gutsbetrieb*, str. 38. Doklady z afrických „saltus“ uvádí týž badatel v PWRE, IX, sl. 1455.

⁷⁴⁾ Varro, *r. r.* I 16, 4.

⁷⁵⁾ Plin. *Epist.* III 19, 3.

⁷⁶⁾ Dig. XXXIII 7, 12, 5 n.; Paul. *Sent.* III 6, 37.

⁷⁷⁾ Dig. XXXIII 9, 3, 6; L 16, 203.

⁷⁸⁾ Paul. *Sent.* III 6, 37.

⁷⁹⁾ Dig. XXXIII 7, 12, 6. — Při vykopávkách římských vill bývají „fullonicae“ často objeveny (H. Gummerus, PWRE, IX, sl. 1456).

⁸⁰⁾ Paul. *Sent.* III 6, 50.

⁸¹⁾ Dig. XXXIII 7, 12, 5 n.

⁸²⁾ Dig. VIII 3, 6 pr.

⁸³⁾ Pallad. I 6, 2; Geop. II 49, 3.

⁸⁴⁾ Plin. *Epist.* III 19, 3; Dig. XXXIII 7, 12, 42.

⁸⁵⁾ Nepos, Atticus 13, 3. — Srov. Paul. *Sent.* III 6, 58 *Domo cum omni iure suo sicut instructa est legata urbana familia, item artifices et vestiarii et zetarii et aquarii itidem domui servientes legato cedunt.*

⁸⁶⁾ Doklady viz u H. Gummera, PWRE, IX, sl. 1457 n.

⁸⁷⁾ Tamtéž, sl. 1458 n.

⁸⁸⁾ *Asc. on. in Mil.* § 13, p. 43 Clark.

⁸⁹⁾ *Colum.* XII praef.

⁹⁰⁾ Výčet řemesel viz např. u E. Ciccottiho, *Der Untergang der Sklaverei*, pozn. 2 na str. 219 nn. Ciccotti zde uvádí abecední seznam řemesel s odkazy na nápisy.

a *decuriae*.⁹¹⁾ Jen tehdy, když měla *familia* řemeslníků mnoho, což bylo obvyklé zvláště ve „familíích“ císařských, mívali řemeslníci zvláštní organizaci se svým předsedou (*praepositus*).

Přesnějších údajů o pracovním procesu v dílnách nemáme. Dokonce ani nevíme, pokud se užívalo dělby práce. Ze procházela vlna a látka rukama mnoha lidí, je zřejmé již z toho, že máme v textilní výrobě zmínky o česačích vlny,⁹²⁾ o tkalcích, valchářích a barvičích; lze tedy konstatovat, že měli ve výrobě látky účast lidé několika řemesel. A látka opět prošla několika rukama, než z ní byl zhotoven oděv. O tom, že byly v antice i v jiných průmyslových odvětvích vyráběny pouze jednotlivé součástky, máme zmínku např. u Plinia Staršího, jenž uvádí, že byly na Aigině vyráběny pouze horní části svícňů, kdežto v Tarentě se vyráběly toliko jejich drůky.⁹³⁾

Dělba práce ovšem nespočívala jen v tom, že šel výrobek z jedné dílny do druhé, nýbrž i v jedné dílně procházel často výrobek z rukou jednoho řemeslníka ke druhému, než byl zhotoven. Cennou zprávu nám podává Augustinus, když praví, že je na výrobě stříbrných předmětů zúčastněno mnoho řemeslníků, neboť jediná nádoba tam přechází od jednoho řemeslníka ke druhému, ačkoli by ji mohl, jak podotýká Augustinus, zhotovit jeden dokonalý řemeslník sám.⁹⁴⁾ Zpráva Augustinova pochází sice až z V. století n. l., ale není pochyby o tom, že byl podobný pracovní postup obvyklý již v době mnohem starší. Ostatně dělba práce existovala již v klasickém Řecku. Xenofon totiž píše, že dělá ve velkých městech jeden člověk jen mužskou obuv, druhý ženskou, ba leckde vykrajuje jeden člověk svršky, druhý šije části obuvi, třetí sešívá kusy v celek a čtvrtý obuv zdobí.⁹⁵⁾ V dělbě práce se šlo někdy tak daleko, že se užívalo ve velkých římských domech úzké specialisace i mezi služebným personálem.⁹⁶⁾

Největší dělba práce, jak si to jinak ani nelze představit, byla arci ve stavebnictví. U každého stavitele pracovali *fabri tignarii* (tesaři), *lapidarii* (kameníci), *marmorarii*, *structores* (zedníci), *tectores* (fasádníci), *pavimentarii* (dlaždičci podlah), *pictores* (malíři) a další specialisovaní pracovníci⁹⁷⁾ i lidé vykonávající jen pomocné práce.

Do prvního století principátu spadá v Itálii největší rozkvět výroby proslulé keramiky, zvané *terra sigillata*. Centrem výroby bylo město Arretium, jehož fabrikáty se nacházejí v Itálii i daleko za jejími hranicemi. Pro náš výklad je nejdůležitější to, že zde máme cenná data o výrobě i o otrocích. Na arretských nádobách jsou totiž uváděna jména hrnčírů, což byli patrně vesměs otroci, i jména podnikatelů, přičemž bývá jméno otroka na prvním místě a v nominativu, kdežto jméno jeho pána a majitele dílny na druhém místě a v genitivu (např. *Cerdo M. Perenni, Nicephorus M. Perenni*).

Tyto údaje jsou velmi důležité pro poznání alespoň jednoho průmyslového odvětví ve starověké Itálii. Významné je tu zejména zjištění, že zůstávali otroci v téže dílně, i když dílna změnila majitele. Ukázalo se totiž, že je

⁹¹⁾ J.—P. Waltzing, *Corp. prof.*, I, str. 360 nn.

⁹²⁾ CIL V 4504; XI 1031.

⁹³⁾ Plin. Nat. hist. XXXIV 11.

⁹⁴⁾ Augustin. de civ. dei VII 4 tamquam opifices in vico argentari, ubi unum vasculum, ut perfectum exeat, per multos artifices transit, cum ab uno perfecto perfici possit.

⁹⁵⁾ Xenophon, *Kyrupaideia* VIII 2, 5.

⁹⁶⁾ Seneca, *Epist. ad Luc.* 47, 6, se kupř. pohoršuje nad tím, že je ve velkých domech vycvičen jeden otrok jen k tomu, aby krájel drůbež.

⁹⁷⁾ Srov. H. G u m m e r u s, *PWRE*, IX, sl. 1495.

z ekonomického hlediska odbornost důležitější než příslušnost otroka k pánovi. Můžeme tedy soudit, že bývali otroci prodáváni zároveň s dílnou, a tento závěr je potvrzován mnoha doklady. Stačí, uvedu-li jen dva příklady. Týkají se otroků Pantagatha a Erota. Pantagathus je doložen nejdříve jako otrok Rasiniův, později, když se Rasinius dělil o podnik s C. Memmiem, je označován *Pantagathus Rasini Memmi*, čili náležel de facto dvěma pánům. Ještě později přešel týž Pantagathus zároveň s podnikem do rukou C. Annia. Podobný proces můžeme sledovat u otroka jménem Eros. Ten byl nejdříve otrokem C. Annia, potom C. Tellia a posléze P. Cornelia.⁹⁸⁾ Proto se soudí, že zůstávali otroci při změně podnikatele s velkou pravděpodobností v jedné a téže dílně i v těch podnicích, ze kterých vycházely výrobky neoznačené jmény otroků.⁹⁹⁾ To lze snad vztahovat i na pozdější arretské období, kdy se už na výrobcích jména bezprostředních výrobců neuvádějí; na nádobách bývá jen razítko firmy, ale jistě se právem předpokládá, že tyto umělecké výrobky vycházely dále z rukou otroků.

Pokud jde o účel signatur, není ve vědecké literatuře vysvětlován jednotně. Někteří badatelé mají za to, že je to jakási reklama, ale proti tomu se namítá, že se ve vzdálených místech sotva kdo ptal na jméno otroka, z jehož rukou nádoba vyšla, zejména šlo-li o nádobu lacinější. Stejně málo pravděpodobně se mi zdá mínění, že by jméno otroka, uvedené na jeho výrobku, bylo jen projevem jeho sebevědomí a snad i pýchy.¹⁰⁰⁾ Proti tomu svědčí už ta věc, že jsou některé značky málo čitelné.¹⁰¹⁾ Proto pokládám za pravděpodobnější, že šlo o vnitřní kontrolu práce, aby se zjistilo, co kdo vyrobil.

Nelze zajisté předpokládat, že bychom mohli poznat jména všech otroků anebo určit přesně počet otroků v keramických dílnách zaměstnaných. Kromě otroků, jejichž jména bývají na keramice uváděna, pracovalo v nich totiž mnoho jiných otroků. Keramiku signovali patrně jen otroci, kteří prováděli výzdobu, kdežto hrnčíři, kteří nádobu točili na hrnčířském kruhu, topiči i ti otroci, kteří vykonávali ostatní práce — byly mezi nimi i ženy, i děti — jsou nám zcela neznámi.¹⁰²⁾

Vcelku víme o životních podmínkách otroků v antických průmyslových podnicích jen velmi málo. Od Apuleia se dovídáme, jak ubohé bylo postavení otroků pracujících v mlýnicích,¹⁰³⁾ Diodoros píše o nevýslovně strastném osudu otroků v egyptských dolech,¹⁰⁴⁾ a Plautus přirovnává život otroků v lomech k acheruntským mukám.¹⁰⁵⁾ V lomech a dolech byli ovšem většinou otroci z trestu, a je možno předpokládat, že v jiných výrobních odvětvích nemohlo být — alespoň v tom rozsahu — takové zacházení s otroky obvyklé. Jistě mělo na životní podmínky v dílnách vliv to, že tam byli často vedle otroků zaměstnáni také svobodní lidé. Ostatně lze lepší jejich životní podmínky předpokládat již z toho, jak mnoho bylo v řemeslech propuštěnců. Přesto však bylo — chápeme-li to z hlediska ekonomického — v otrokářském hospodářství rozhodující to, že pro *patres familias* představovala *familia* otroků

⁹⁸⁾ Srov. W. L. Westermann, PWRE, suppl. VI, sl. 1028 n.

⁹⁹⁾ Srov. H. Dragendorff, Gnomon, X, 1934, str. 358.

¹⁰⁰⁾ H. Comfort, PWRE, suppl. VII, sl. 1313 n.

¹⁰¹⁾ Tamtéž, sl. 1312 n.

¹⁰²⁾ Srov. H. Comfort, PWRE, suppl. VII, sl. 1314.

¹⁰³⁾ Apul. Metam. IX 12.

¹⁰⁴⁾ Diodor. III 13, 2 n.

¹⁰⁵⁾ Plaut. Capt. 998—1001.

pouze živý inventář, *instrumentum animale*,¹⁰⁶⁾ anebo živé výrobní nástroje, ὄργανα ἐμψυχα τῆς ὀικονομικῆς.¹⁰⁷⁾ Jako se musí v nové době starat v kapitalistickém světě továrník o stav svých strojů a o kvalifikaci dělníků, musil i v otrokářské společnosti dbát starostlivý *pater familias* o své otroky, dohlížet, jak se učí, ba i sám je občas učít.¹⁰⁸⁾ To vše prý dělal Crassus, jenž svým otrokům — stavitelům a zedníkům — vděčil nemálo za nesmírný vzrůst svého jmění, a z jehož obrovského majetku měli prý největší cenu jeho četní a znamenití otroci — předčitatelé, opisovači, znalci stříbra, správci domů a obsluhovači.¹⁰⁹⁾ Přitom si bohatí Římané cenili zpravidla mnohem více dovednosti otroků než jejich lidské stránky. Vidíme to jasně i ze slov Ciceronových o otroku Panurgovi, který patřil poté, co ho komik Q. Roscius naučil hereckému umění, de facto dvěma pánům.¹¹⁰⁾ Avšak Cicero mohl, zastávaje jistě mínění v té době dosti rozšířené, napadnout vlastního Panurgova pána, C. Fannia Chaereu, pro šalebnou spekulaci, neboť vložil do tohoto společného podniku pouze otroka v ceně 4000 sesterciů, kdežto Q. Roscius pozvedl jeho cenu svou výchovnou prací nad 100 000 sesterciů.¹¹¹⁾ V Ciceronových slovech je arci mnoho advokátské demagogie, ale přece je nápadné, že se Cicero nikde nezmiňuje o Panurgově nadání. Snad se v jeho hodnocení odráží do značné míry to, že bylo na sklonku republiky v Itálii otroků nadbytek. A tak se mohlo zdát nepochopitelné, proč si Q. Roscius sám otroka vhodného pro komické umění nekoupil. Příliš nákladné by to asi nebylo bývalo, neboť ani otroci-herci nežili o mnoho lépe, než byly průměrné životní podmínky služebného personálu.¹¹²⁾

Nekvalifikovaní otroci, vykonávající hrubé a pomocné práce, byli arci ceněni mnohem méně, ale i s nimi doporučovali jednat rozumnější páni lidsky. Všem otrokům bylo občas dopřáno, aby se veselili,¹¹³⁾ zejména o saturnáliích. Seneca sice praví, že staří Římané ustanovili svátek, nikoli aby jen ten jediný den jedli páni s otroky, ale aby ten den s nimi jedli najisto,¹¹⁴⁾ avšak je velmi pravděpodobné, že nebylo kromě několika málo dní v roce dovoleno ani

¹⁰⁶⁾ Dig. XXXIII 7, 12, 2 Alfenus autem, si quosdam ex hominibus aliis legaverit, ceteros, qui in fundo fuerunt, non contineri instrumento ait, quia nihil animalis instrumenti esse opinabatur: quod non est verum: constat enim eos, qui agri gratia ibi sunt, instrumento contineri. — Odkazy na některé další právnícké prameny uvádí B. Lapicki, Poglady prawne, str. 54.

¹⁰⁷⁾ Plutarch. Crass. 2.

¹⁰⁸⁾ Ibid. αὐτὸς (sc. Crassus) ἐπιστατῶν μανθάνουσας καὶ προσέχων καὶ διδάσκων καὶ ὄλος νομίζων τῷ δεσπότη προσήκειν μάλιστα τὴν περὶ τοὺς οἰκέτας ἐπιμέλειαν ὡς ὄργανα ἐμψυχα τῆς οἰκονομικῆς.

¹⁰⁹⁾ Ibid. — Veelku víme o průběhu učení otrockých chlapců jen málo. V literárních pramenech bývá řemeslník, který měl učedníky na starosti, uváděn jako učitel (magister), a učedník je označován termínem discens nebo discipulus. Také v nápisech bývají magistri, discentes, discipuli a discipulae uváděni často, ale málokdy je z nápisu jasné, o jaké řemeslo jde.

¹¹⁰⁾ Cicero pro Q. Rosc. com. 28; viz str. 58.

¹¹¹⁾ Ibid. 29 O societatem captiosam et indignam, ubi alter HS IIII ∞, alter CCCDCC quod sit in societatem adfert.

¹¹²⁾ Seneca, Epist. ad Luc. 80, 7 n. ille, qui in scaena latus incedit et haec resupinus dicit „en impero Argis: regna mihi liquit Pelops, qua ponto ab Helles atque ab Ionio mari urgetur Isthmos“, servus est, quinque modios accipit et quinque denarios; ille qui superbus atque inpotens et fiducia virium tumidus ait: „quod nisi quieris, Menelae, hac dextra occides“, diurnum accipit, in centunculo dormit.

¹¹³⁾ Martial. XIV 79 (Flagra:) Ludite lascivi, sed tantum ludite, servi. | Haec signata mihi quinque diebus erunt.

¹¹⁴⁾ Seneca, Epist ad Luc. 47, 14.

malým otrockým chlapcům, aby si hráli.¹¹⁵⁾ Dětské práce se totiž užívalo v otrokářském systému zcela běžně,¹¹⁶⁾ a nebyla tu stanovena ani žádná věková hranice; v právnícké literatuře se pouze praví, že se *operae* otroka mladšího pěti let nijak necenily.¹¹⁷⁾

Stejně jako na poli byla i v dílnách pracovní doba velmi dlouhá, a ve smlouvách nebývala ani uváděna. Podle všeobecného obyčeje se pracovalo nepochybně od východu slunce až do večera. Někdy býval určen úkol, který musili otroci splnit. U přádeln a tkadeln bylo takové *pensum* zcela obvyklé. Máme doklady také z cihelen, podle nichž poznáváme, že musil každý tamější pracovník vyrobit denně 220 cihel.¹¹⁸⁾ Úkol býval i v jiných zaměstnáních, jak se zdá, tak velký, že k jeho zdolání nestačil ani celý den.¹¹⁹⁾

Velká římská *familia* je vždy charakterisována tím, že v ní měli někteří otroci postavení privilegované, jiní podřízené. Plutarchos píše, že Crassus pokládal za potřebné ostatní věci spravovat skrze sluhy, sluhy však přímo sám.¹²⁰⁾ Do přednostního postavení se přitom dostávali vždy ti otroci, kterým mohl pán svěřit zvláště důležité úkoly hospodářské. Býval to šafář (*vilicus*) na venkově, dílvedoucí nebo mistr v dílně a účetní (*dispensator*).¹²¹⁾ Ve vel-

¹¹⁵⁾ Srov. Martial. XIV 18 (Nuces:) Alea parva nuces et non damnosa videntur. | Saepe tamen pueris abstulit illa nates. — Hra v ořechy byla v Římě nejobvyklejší zábavou chlapců; svědčí o tom ostatně i výraz „nuces relinquere“ ve významu „vyrůstí z dětství“ (Persius I 10 ... ac nucibus facimus quaecumque licitis). Pro dospělého člověka měla tato hra půvab jen tehdy, hrála-li se o peníze; tu se zvrhla v hru hazardní, která byla tolerována jen o saturnálních, tj. 17.—23. prosince. Je sice dosti pravděpodobné, že se uvedený epigram vztahuje právě na saturnálie, poněvadž je psán jako nápis na dárek, ale přece mne dvě věci přivádějí k výkladu, že v něm jde spíše o chlapce než o dospělé otroky. Už v prvním verši lze nalézt oporu, neboť se v něm zdůrazňuje, že se nuces jeví jako malá hra a ne škodlivá, a to by se o hazardní hře asi říci nemohlo. V druhém pak svědčí, jak se mi zdá, pro chlapce druh tresu. Když totiž uvádějí antičtí autoři jmenovitě část těla, která bývala při bití dospělých otroků nejvíce postižena, jmenují zpravidla tergum, tj. záda (Plaut. Mostell. 992; Pseudol. 150 n.; Epid. 140; Bacch. 365; Asin. 481; Menaech. 275; Capt. 650; Sallust. Hist. fr. III 48, 26 (ed. Maurenbrecher); Catull. 63, 81; Tibull. I 9, 22; srov. Liv. III 55, 14), kdežto Martialis tu připomíná nates, tj. zadnici. — Pierre Richard má ve svém vydání Martiala (II. sv., Paris 1931) poznámku (č. 1092 na str. 470), že se tento Martialův epigram týká chlapců, kteří zanedbali své povinnosti, a přitom se právem dovolává jiného Martialova epigramu (V 84). Myslím, že nepochybně, vyložíme-li Martialovy verše tak, že tu jde o otrocké chlapce, kteří bývali přísně trestáni, jestliže si místo práce hráli. Ze by snad měl epigram XIV 18 smysl obscénní, což P. Richard nevykládá, pokládám za pravdě nepodobné. O tom, že bývali chlapci trestáni, jestliže si hráli místo práce, srov. Seneca, Dial. IV de ira II 10, 1: Quid, si pueris, quod neglecto dispectu officiorum ad lusus et ineptos aequalium iocos spectent?

¹¹⁶⁾ Viz např. náhrobní nápis dvánáctiletého chlapce, jenž je chválen za zručnost ve zlatnické práci (CIL VI 9437 = Dessau ILS 7710).

¹¹⁷⁾ Dig. VII 7, 6, 1.

¹¹⁸⁾ CIL III 11 378 nn. Z těchto nápisů na taškách jsou nejzajímavější dva: CIL III 11 381 (= Dessau ILS 8675a): kal. Iulius Severus CCXX, Fortis CCXX, Candidatus CCXX, in ano DCCCLXXX; CIL III 11 385 (= Dessau ILS 8675b): XIII kal. Oct. Fortis CCXXII, Candidatus CCXXV, Iustinus CXXXVII, Artemas CLXXXVIII, min(us) XXI. — Ze musil vyrobit každý 220 tašek denně, vyplývá nejen z toho, že všichni jmenovaní otroci až na dva toho výkonu dosáhli, nýbrž i z toho, že se u jména jednoho otroka (Artemas), jenž vyrobil jen 199 tašek, přímo vytýká, že jich vyrobil o 21 méně.

¹¹⁹⁾ Srov. Titinius, fr. 27 (Ribbeck, Com. Rom. frag., Lips. 1873) Nec noctu nec diu licet fullonibus quiescant.

¹²⁰⁾ Plutarch. Crass. 2 καὶ τούτο μὲν ὀρθῶς ὁ Κράσσος, εἶπερ, ὡς ἔλεγεν, ἤγειτο τὰ μὲν ἄλλα διὰ τῶν οἰκετῶν χορῆσαι, τοὺς δὲ οἰκέτας δι' αὐτοῦ κυβερναῖν.

¹²¹⁾ Srov. A. Schneider, Zur Gesch. der Sklaverei, str. 21 n.

kých domech docházelo i mezi služebnictvem k jakési domácí hierarchii podle funkcí¹²²⁾ a podle toho, jak si kterého sluhu pán oblíbil. Taková organizace, při níž měl jeden otrok dozor nad jinými, vedla totiž nikoli k utužení solidarity mezi otroky, nýbrž spíše k napjatému poměru a k řevnivosti. Bohatí majitelé otroků usilovali někdy přímo o to, aby udržovali svou čeleď navzájem v rozbrojích a ve sváru, poněvadž se báli její svornosti,¹²³⁾ a rozdělení otroků na výše a níže postavené jim v tom samo pomáhalo.

Výše postavení otroci měli ovšem nad sebou pána. Někdy na něj měli velký vliv, jindy však od něho zakoušeli mnoho ústrků a trápení, zejména jestliže učinili něco, co se pánu nebo paní nelíbilo, anebo mělo-li snad jejich panstvo špatnou náladu. Proto se pochopitelně zajímali nově koupení otroci, jak píše Plutarchos, nikoli o to, zda je či není jejich nový pán pověřčivý nebo závistivý, nýbrž především zvěděli, není-li hněvivý.¹²⁴⁾

V klasickém Řecku prý se měli otroci lépe ve starých zámožných rodinách než u zbohatlíků.¹²⁵⁾ Není možno jednoznačně říci, zda tomu tak bylo také v Římě, ale pokládám za vhodné alespoň poznamenat, že také římská moralisté a satirikové útočí často na zbohatlíky pro jejich nelidské zacházení s otrockou čeledí. Jsou-li pravdivá Senecova slova, že si celá obec ukazovala na ukrutné pány, že je nenáviděla a opovrhovala jimi,¹²⁶⁾ mohlo by se zdát, že takové zacházení bylo v římských domech výjimečné. Ovšem přísnoť vůči otrokům byla podle přesvědčení celé římské otrokářské třídy nezbytná. Připouští ji jako samozřejmou při neposlušnosti i Cicero,¹²⁷⁾ a celý poměr pána k otrokovi vyjadřuje vtipně Horatius těmito verši:

*Jestliže otrok mi řekne: „Já nekradl, aniž jsem prchl,“
odpovím: „Máš svou odměnu již, jsa ušetřen důtek.“ —
„Nevraždil jsem.“ — „Nuž nebudeš havrany na kříži krmit.“⁽¹²⁸⁾*

Římané si totiž byli vědomi toho, že se jen málo mohou spoléhat na věrnost otroků,¹²⁹⁾ a proto byl pokládán za bezstarostného ten *pater familias*, který svým otrokům, a to i šafářovi, ve všem věřil.¹³⁰⁾ Někteří páni jednali sice se svými otroky vlídně, řídíce se často zásadou, že je nebezpečné býti předmětem strachu,¹³¹⁾ jiní byli přesvědčeni, že jen strach před trestem může otroky vést

¹²²⁾ Přehled funkcí v městské čeledi podává J. Marquardt, *Das Privatleben der Römer*, str. 142—153.

¹²³⁾ Plutarchos (Cato Maior 21) přičítá tuto zásadu již Catonovi, ale nikoli právem. Dokázala to J. Nováková ve svém příspěvku do *Studia antiqua A. Salač septuagenario oblata*, str. 90—95; podle ní byla ta zásada běžná teprve později, a Plutarchův omyl vyplývá z neporozumění Catonově větě (5, 1) „litibus familia supersedeat“ (= at se čeleď zdržuje rozepří).

¹²⁴⁾ Plutarch. de cohib. ira 13 ὁρῶμεν δὲ καὶ δοῦλους νεωνήτους περὶ τοῦ πριαμένου πυνθανομένου, οὐκ εἰ δεισιδαίμων οὐδ' εἰ φθονερός ἄλλ' εἰ θυμώδης.

¹²⁵⁾ Aischyl. Agam. 1042 nn.

¹²⁶⁾ Seneca de Clem. I 18, 3 Quemadmodum domini crudeles tota civitate conmonstrantur invisique et detestabiles sunt, ita...

¹²⁷⁾ Cicero de off. II 24 sit sane adhibenda saevitia ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt.

¹²⁸⁾ Horat. Epist. I 16, 46—48.

¹²⁹⁾ Srov. Plaut. Asin 256 n. Serva erum: cave tu idem faxis alii quod servi solent, I qui ad eri fraudationem callidum ingenium gerunt.

¹³⁰⁾ Colum. III 20 Nam credidisse vilico vel etiam vinitori socordis est.

¹³¹⁾ Seneca, Epist. ad Luc. 105, 4 Timeri autem tam domi molestum est quam foris, tam a servis quam a liberis. Nulli non ad nocendum satis virium est.

k poslušnosti,¹³²⁾ ale vcelku převládalo mínění, že jen bojící se otrok může být pokládán za spolehlivého.¹³³⁾

Nesnáž, kterou působila bohatým Římanům nespolehlivost otroků, byla řešena různě, nejčastěji volbou vhodných otroků, kteří měli zastávat odpovědné funkce. Cato,¹³⁴⁾ Varro¹³⁵⁾ i Columella¹³⁶⁾ píší o šafáři-vilicovi, a všichni se shodují v tom, že má být znalý zemědělství, pracovitý, poctivý a pána na slovo poslušný. *Vilicus* měl ovšem mezi otroky postavení zvláštní a vážené,¹³⁷⁾ a jsou dochovány nápisy, jimiž vyjadřují venkovští otroci svému zemřelému šafáři dík za to, že k nim byl mírný.¹³⁸⁾ Podobné postavení měli také ti otroci, kteří vedli svému pánovi obchod nebo dílnu, a které si pán oblíbil jako své sluhý; ti všichni bývali velmi často obdařeni svobodou, a jejich *patronus* je i na svobodě zahrnoval často bohatými dary.¹³⁹⁾ Otroci, mající v bohatém domě nějaké výsady, dávali je počítovat i chudším svobodným lidem, kteří do domu přicházeli, a těm se pak zdálo, že je v římských velkých domech plno nadutých sluhů.¹⁴⁰⁾ O těchto otrocích máme také mnoho zpráv v epigrafickém materiálu. Mnoho jich totiž dostalo svobodu, a zřídili si pak svůj vlastní náhrobek, mnozí jsou jmenováni, buď jako otroci, nebo jako propuštěnci, v náhrobních nápisech předních římských rodin. Mimoto je velké množství náhrobních nápisů, které končí slovy *libertis libertabusque posterisque eorum*, a jistě bylo pokládáno za velikou hanbu, bylo-li některému propuštěnci výslovně zakázáno posmrtné místo v rodinném hrobě patronově.¹⁴¹⁾

Bohatí Římané kladli na spolehlivost otroků výše postavených a propu-

¹³²⁾ Plaut. Mostell. 992 Mihi, nisi ut erum metuam et curem, nil est qui tergum tegam; Horat. Epist. I 16, 53 Tu nihil admittes in te formidine poenae.

¹³³⁾ Srov. Propert. III 6 [IV 5], 6 Maioremque timens servus habere fidem (sc. debet).

¹³⁴⁾ Cato 5.

¹³⁵⁾ Varro, r. r. I 2, 14. 16, 5. 17, 4 nn. 22, 6; aj.

¹³⁶⁾ Colum. I 8 a XI 1.

¹³⁷⁾ Typy viliců a jejich postavení na otrokářském statku vylíčila M. J. Sergejennová ve VDI, 1956, č. 4, str. 46—54.

¹³⁸⁾ Např. CIL IX 3028 = Dessau ILS 7367 Hippocrati Plauti vilic., familia rust. quibus imperavit modeste.

¹³⁹⁾ Srov. např. CIL XIV 2298 = Dessau ILS 1949:

M. Aurelius Cottae Maximi l. Zosimus, accensus patroni.

Libertinus eram, fateor; sed facta legetur

patrono Cottia nobilis umbra mea.

Qui mihi saepe libens census donavit equestris,

qui iussit natos tollere, quos aleret

quique suas commisit opes mihi semper, et idem

dotavit natas ut pater ipse meas,

Cottanumque meum produxit honore tribuni,

quem fortis castris Caesaris emeruit.

Quid non Cotta dedit? qui nunc et carmina tristes

haec dedit in tumulo conspicienda meo.

Aurelia Saturnia Zosimi.

¹⁴⁰⁾ Iuvenal. V 66 Maxima quaeque domus servis est plena superbis.

¹⁴¹⁾ Srov. CIL VI 11027 = Dessau ILS 8285 libertis libertabusq. posterisq. eorum, excepto Hermete lib. quem veto propter delicta sua aditum ambitum ne ullum accessum habeat in hoc monumento; CIL VI 13732 = Dessau ILS 8115 libertis libertabusque posterisque eorum, excepta Secundina liberta, impia adversus Caecilium Felicem patronum suum; CIL X 2649 = Dessau ILS 8284 libertis libertabusque posterisque eorum, praeter Phlegusam libertam, ne ei in hoc monumento aditus detur; CIL XIV 1271 = Dessau ILS 8283 libertis libertabusque posterisque eorum, ita preter eas que me vivam reliquerunt neque aditu neque introitu habeant in hoc monim.

těnců velký důraz. Svědčí o tom mimo jiné zajímavý nápis ze severní Itálie, bohužel značně mezerovitý. Předkládám jej s konjekturami vydavatelů.

C. Castricius Calvus Agricola, syn Titův, vojenský tribun legie . . . , z tribue Stellatinské, laskavý patron dobrých propuštěnců a nejvíce těch, kteří by dobře a horlivě obdělávali pole, kteří by náležitě pečovali o tělo, čehož je zemědělcům zejména třeba, kteří by se (nebo snad ho?) živili, a cokoli jiného mají, toho by si hleděli. Ten, kdo chce správně, dobře a svobodně žít, nechť zachovává tato pravdivá napomenutí: Předně buď zbožný; buď oddán pánovi, cti rodiče . . . prokazuj řádnou věrnost . . . nepomlouvej, abys nebyl pomlouván. Ten, kdo bude poctivý a věrný, prožije početně a vesele příjemný život bez nepřízně. Abyste si to pamatovali, k tomu vás nabádá Agricola, jsa poučen nikoli od učených mužů, nýbrž svou přirozenou povahou a zkušeností. L. Castriciovi, propuštěnci Luciovu a Gaiovu, . . . za zásluhy, tím, že jsem nad jeho smrtí truchlil, vypravil jsem pohřeb, dal místo k pohřbení a také jsem mu vystavěl tento náhrobek, aby hleděli všichni propuštěnci projevovat patronům věrnost, a rovněž propuštěnkyni Gaiově, Castricii Heleně, poněvadž i ona byla zbožná . . .¹⁴²⁾

Na první pohled je sice poznat, že stylisoval tento nápis voják, ale máme tu velmi zajímavý doklad, jak se snažili někteří zámožní Římané výchovně působit na své propuštěnce a nepochybně i na své otroky. Tato výchova mohla mít ovšem účinek na všechny otroky jen tam, kde byla *familia* méně početná. Ve velké čeledi bylo možno vychovávat arci jen otroky některé, spolehlivější; jádro té čeledi pokládali Římané většinou za „sběr“ (*conluvies*), kterou jen strachem lze udržet na uzdě.¹⁴³⁾ Nemáme bohužel dosti materiálu, abychom si mohli učinit bližší představu o tom, pokud se bohatým Římanům dařilo, ať již tak, ať onak, udržovat u otroků kázeň. Mnoho otroků prchalo — zdá se, že hlavně pánům bohatým —,¹⁴⁴⁾ a když si jeden Říman, který jinak zacházel s otroky přátelsky,¹⁴⁵⁾ v dopise posteskl, že mu uprchli otroci, utěšoval ho Seneca svérázným způsobem: „Jiného vykradli, jiného obžalovali, jiného zabili, jiného zradili, jiného napadli jedem, jiného obviněním; cokoli bys řekl, stalo se mnohým.“¹⁴⁶⁾

Často se zdůrazňuje — zejména v literatuře marxistické — nenávist otroků k pánům. Římané si té nenávisti byli dobře vědomi. „Nemírný hněv plodí

¹⁴²⁾ CIL XI 600 C. Castricius T. f. Calvus trib. mil. leg. . . . Stellatina [Agr]icola, bonoru[m] libertorum] benevolus [patronus] maximeque eorum, qui agros bene [et strenue colant, qui] corporis cultus, quod maxime opus est [agricolis, curam gerant], qui se alant, cetera quaequomque habe[nt tueantur]. Praecepta vera, qui volt ver[e] bene et libere v[ivere], haec habeto:] Primum est pium esse; [domino bene] cupias, ver[ere] parentes . . . f[ide]m bonam [praestes . . . noli maledicere ne male] audias. Inn[ocens] et fidus qui erit], suavem vitam [et offensa carentem] hon[este] [ae]teque] peraget. Haec non a d[octeis] vireis institutus, sed n[atura] sua e[st] us[u] Agricola meminisse docet vos. L. Castricio L. C. l. . . ob merita quod eius mortem dolui et fu[nus] feci et locum dedi, ide[m]que monumentum hoc feci, ut cu[rent] omnes liberti fidem pr[ae]stare patroneis; [item Ca]striciae C. l. Helenae, quod et [ipsa pia fuit.] — VĚTA HAEC NON A D[octeis] vireis institutus, sed n[ATV]RÁ SVA E[st] us[V] AGRICOLA MEMINISSE DOCET VOS byla vtesána do kamene dodatečně; také slovo BENEVOLVS je přidáno dodatečně.

¹⁴³⁾ Tacit. Ann. XIV 44 conluviem istam non nisi metu coerueris.

¹⁴⁴⁾ Nepřímý doklad toho nám podává Seneca (Epist. ad Luc. 114, 6), když píše, že měl Maecenas ve zvyku zahalovat si na soudě hlavu tak, „jako mívají v mimu otroci uprchlí bohatým pánům“.

¹⁴⁵⁾ Srov. Seneca, Epist. ad Luc. 47, 1 Libenter ex his, qui a te veniunt, cognovi familiariter te cum servis tuis vivere. Hoc prudentiam tuam, hoc eruditionem decet.

¹⁴⁶⁾ Ibid. 107, 5.

šilenství,“ říkal Epikuros, a Seneca komentuje toto jeho rčení takto: „Jak je to pravdivé, zviš nutně, až budeš mít v jedné osobě jak otroka, tak nepřitele.“¹⁴⁷⁾ Římská politiková někdy dokonce z tohoto třídního napětí těžili pro své osobní cíle. Již Sulla dal svobodu otrokům svých proskribovaných nepřátel a získal si v nich politickou oporu mezi příslušníky římského lidu,¹⁴⁸⁾ a také někteří císařové využívali hojně udavačství otroků. Charakteristická jsou proto děkonná slova Plinia Mladšího v panegyriku na oslavu císaře Traiana: „Zbavil jsi nás všechny domácího žalobce a jedním heslem obecného blaha jsi odstranil onu, abych tak řekl, válku s otroky (*servile bellum*), a tak jsi prokázal službu neméně otrokům jako pánům. Tyto jsi totiž učinil bezstarostnými, ony dobrými.“¹⁴⁹⁾

Avšak pouhá otrokova poslušnost římským pánům nedostačovala. Právník Modestinus píše, že mají otroci pánovi ve smrtelném nebezpečí vždy pomáhat, a to zbraněmi i holýma rukama, křikem i tím, že nastaví své vlastní tělo.¹⁵⁰⁾ Otroek, který vskutku položil za svého pána život, byl dáván za vzor ostatním otrokům a získal si „nehynoucí slávu“, ačkoli Římanům, jak vyplývá ze slov Valeria Maxima, většinou pramálo záleželo docela i na jeho vlastním jméně.¹⁵¹⁾

Všeobecně se uznává, že otrokářské výrobní vztahy představovaly systém, v němž největší úlohu měl mimoekonomický nátlak. Výrobci zboží, u kterých otroci pracovali, mohli jen tímto nátlakem získat ekonomickou převahu v konkurenčním boji se svobodnými rolníky a řemeslníky. Těžilo se z profesionální specialisace a z možnosti dělby práce, ale v podstatě byla specialisace, vyplývající z dělby práce v tehdejší společnosti, přece jen velmi omezená. Velká úmrtnost vedla k rychlému střídání otrockých pracovníků, předávání profesionálních tradic a zkušeností bylo všelijak brzděno jednak tím, že spolu ve velkých dílnách a na statech pracovali často otroci různých národností,¹⁵²⁾ jednak tím, že ti otroci neměli většinou rodiny. Ostatně pokud nepřinášelo zvýšení produktivity práce otrokům výhod, nebyla vyšší produktivita nijak ekonomicky podněcována. Cílem otroka ve výrobním procesu nebylo totiž zvýšení, nýbrž snížení pracovního výkonu, a proto páni s celým systémem otrokářské výroby musili většinou jen terorem nutit otroky k práci, aby z nich vyždímali co možná nejvíce práce v době pokud možno nejkratší.¹⁵³⁾

A tu je možno konstatovat, že se především bohatí *patres familias* dívali na valnou většinu svých otroků jen jako na živý inventář svého statku či podniku a lidský zájem měli nanejvýš o životní podmínky některých svých otroků. Je proto vzácné, jak se zdá, citění Plinia Mladšího, jenž byl dojat nemocí, patrně infekční, a smrtí svých otroků, když psal: „Vím dobře, že jiní

¹⁴⁷⁾ Ibid. 18, 14. — Srov. též Plin. Epist. III 14, 5 Vides, quot periculis, quot contumeliis, quot ludibriis simus obnoxii; nec est quod quisquam possit esse securus, quia sit remissus et mitis.

¹⁴⁸⁾ Srov. můj článek v LF, III (LXXVIII), 1955, str. 177—181.

¹⁴⁹⁾ Plin. Paneg. 42, 3.

¹⁵⁰⁾ Dig. XXIX 5, 19 Cum dominus occiditur, auxilium ei familia ferre debet et armis et manu et clamoribus et obiectu corporis.

¹⁵¹⁾ Valer. Max. VI 8, 3 ego de nomine nihil disputo, famularis tantum modo fidei robur admiror.

¹⁵²⁾ Je známo, že Varro (r. r. I 17, 5) doporučoval, aby neměli Římané otroky jedné národnosti, neboť z toho prý zpravidla nejspíše vznikají domácí srážky.

¹⁵³⁾ D. V. Kuzovkov, VDI, 1954, č. 1, str. 110 n.

lidé nazývají takovéto nehody jen hmotnou škodou a pokládají se proto za velké a za mudrce. Zda jsou zvlášť moudří, nevím, lidmi však nejsou.“¹⁵⁴) Nebylo by nicméně správné, kdybychom vysvětlovali tento lidštější poměr k otrokům pouze z filosoficko-etických zásad. Plinius neměl již nikde spoutané otroky,¹⁵⁵) a to zde pokládám za rozhodující. Římský pán — nehledíme-li na různé povahové zvrácenosti — mohl mít totiž těsnější vztah k těm otrokům, se kterými se stýkal, a těch nemohlo být ani ve velké „famílii“ mnoho, zejména jestliže se pán osobně jen málo staral o své hospodářství.

Ve velkých otrokářských podnicích byla vždy nejvážnější potíž v tom, že otroky nebylo možno nechat pracovat bez dohledu. Přitom mohl dozor dosahovat svého účelu jen na statcích nepřilíš velkého rozměru a v dílnách při poměrně nevelkém počtu otroků. Zvětšení otrockého personálu si vždy zároveň vynutilo přísnější a důkladnější organisovaný dozor, a to zpravidla hned činilo hospodářství méně výnosným.¹⁵⁶) Jestliže však tu a tam vzrostl nadměrně počet otroků patřících do jedné čeledi, vzrůstala obyčejně s rozvětveným dozorem i přísnost, nezřídka vyúsťující v ukrutnost. Na vrcholu otrokářského řádu v Itálii se hledalo východisko v tom, že bylo mnoho otroků drženo v poutech, kdežto od II. stol. n. l. se většinou počet otroků omezoval, a raději se využívalo práce lidí osobně svobodných.

¹⁵⁴) Plin. Epist. VIII 16, 3.

¹⁵⁵) Plin. Epist. III 19, 7 nam nec ipse usquam vinctos habeo nec ibi quisquam. — M. J. Sergejkenková (Pis'ma Plinija Mladšego, Moskva—Leningrad 1950, str. 97) a W. E. Heitland (Agricola, str. 320) chápou „nec usquam“ ve významu „nikdy“, ale podle mého soudu je zde tohoto termínu užito ve významu „nikde“. Srov. též můj článěk v LF, IV (LXXIX), 1956, str. 24—31.

¹⁵⁶) Srov. J. M. Štajerman, VDI, 1951, č. 2, str. 95 n.